

Z KALENDARZA HISTORYCZNEGO

Władysława Szulakiewicz
Bydgoszcz

Trudna biografia człowieka niestrudzonego Pamięci Ludwika Chmaja – pedagoga, historyka filozofii i kultury

I. Rys biograficzny

Pełen przyjaźni i życzliwości wobec ludzi, służył zawsze chętnie swoją radą i pomocą. Ze szczególną wdzięcznością wspominają go młodzi badacze arianizmu, którzy tylekroć korzystali z jego jakże cennych wskazówek i konsultacji.

J. Tazbir

W dniu 23 października bieżącego roku mija czterdziesta rocznica śmierci Ludwika Chmaja, historyka filozofii, historyka kultury i pedagoga. W życiorysie jego można wyróżnić kilka okresów, w których wydarzenia polityczne przeplatały się z dążeniami naukowymi. Pierwszy okres (do 1938 r.) związany był z wyczerpaną pracą mającą na celu uzyskanie stopni naukowych i katedry uniwersyteckiej. Po nim nastąpił krótki moment pracy w katedrze uniwersyteckiej przerwany wybuchem wojny, następnie działalność konspiracyjna i najtrudniejszy, długi 10-letni, okres przymusowych robót po aresztowaniu przez władze radzieckie. I wreszcie ostatni etap w jego życiu, powrót do Polski i opracowywanie materiałów, które gromadził jeszcze w okresie przedwojennym, i dokończenie wielu tematów. Wszystkie wydarzenia w biografii L. Chmaja składają się na obraz człowieka, który przez całe życie był jednostką niezwykle pracowitą i sumienną, cechującą się zaangażowaniem w sprawy naukowe, oświatowe i społeczne. Wreszcie człowiekiem, któremu wydarzenia polityczne i wojenne nie zaoszczędziły trudów i rozczarowań.

Droga do katedry uniwersyteckiej i działalność naukowa

Droga wiodąca L. Chmaja do katedry uniwersyteckiej, zdobycie znaczącego miejsca wśród uczonych nie były łatwe. Jego biografia naukowa obfitowała w szereg trudności natury materialnej, jak i wspomnianych wcześniej utrudnień związanych z wydarzeniami pierwszej i drugiej wojny światowej.

L. Chmaj urodził się 15 lutego 1888 roku w Głogowie koło Rzeszowa¹. Tam ukończył szkołę elementarną, następnie w latach 1900-1908 uczęszczał do gimnazjum w Rzeszowie, w którym 22 maja 1908 roku zdał egzamin dojrzałości z odznaczeniem². Kraków był kolejnym miejscem, w którym zdobywał wykształcenie i w którym formowała się jego postawa i zainteresowania naukowe³. Szczególnie dwie daty zapisały się jako znaczące w jego życiu naukowym. Rok 1914, w którym L. Chmaj po ukończeniu studiów na UJ (1908-1912) uzyskał stopień doktora filozofii oraz 1930⁴. W tym ostatnim roku uzyskał stopień dra habilitowanego. Jak wynika z dokumentów archiwalnych dotyczących przebiegu habilitacji L. Chmaja uchwałą Rady Wydziału Filozoficznego z dnia 21 VI 1929 roku został jednogłośnie dopuszczony do habilitacji, zaś recenzentami byli: W. Rubczyński, T. Garbowski, W. Heinrich, S. Kot. W sprawozdaniu z przebiegu habilitacji czytamy: „W uznaniu dotychczasowych zasług naukowych kandydata Rada Wydziału na zwyczajnym posiedzeniu (29 listopada 1929 r.) jednogłośnie uchwaliła uwolnić go od kolokwium habilitacyjnego”⁵. Wykład habilitacyjny na temat: *O podstawowych zagadnieniach historii filozofii*, został przyjęty z uznaniem, 11 grudnia 1929 roku Rada Wydziału Filozoficznego uznała habilitację za dokonaną i udzieliła L. Chmajowi veniam legendi z zakresu historii filozofii⁶. Lecz rok 1930, w którym zatwierdzono (przez MWRiOP) habilitację, nie był początkiem największego sukcesu, bowiem starania o katedrę w Krakowie zakończyły się niepowodzeniem, „ze względu na racjonalistyczno-świecki charakter głoszonych poglądów”⁷. W tym roku otrzymuje jednak stypendium z Funduszu Kultury Narodowej na studia zagraniczne. Odbył je w Berlinie, Lipsku, Paryżu i Holandii, a ich przedmiotem była problematyka filozoficzna (dzieje kartezjanizmu w Europie) i problematyka pedagogiczna (prądy i kierunki w pedagogice).

Na uzyskanie katedry, licząc od przeprowadzenia habilitacji, musiał czekać 8 lat⁸. Był jednak wcześniej wśród kandydatów do obsadzenia katedry po Wincentym Lutosławskim w Wilnie⁹ oraz na liście kandydatów do katedry na Uniwersytecie Lwowskim¹⁰. Rozpisanie konkursu (1937) dla obsadzenia katedry pedagogiki po Marianie Massoniusie było dla L. Chmaja jako docenta szansą naukową¹¹. Rozstrzygnięcie konkursu nastąpiło w 1938 roku, na katedrę powołano L. Chmaja. Moment ten w jego życiu naukowym można uznać za przełomowy, zwłaszcza, że został wybrany spośród najwybitniejszych kandydatów. M.in. byli nimi: B. Suchodolski, J. Chałasiński,

¹ Rodzicami jego byli Marcin Chmaj i Maria z Jaroniów. Dwa lata po urodzeniu stracił ojca, po którego śmierci matka znalazła się w bardzo trudnych warunkach życiowych.

² Dane biograficzne opracowano głównie w oparciu o materiały archiwalne i opracowania: Archiwum UJ, WF II 121 (Akta Habilitacyjne L. Chmaja), Tamże, S.II.619 (Akta personalne L. Chmaja); „Karta dokumentacyjna” (L. Chmaj) przechowywana w Zakładzie Historii Historiografii i Dydaktyki Historii Uniwersytetu Warszawskiego; wspomnienia, noty, nekrologi: *Encyklopedia Katolicka*, T. 3, s. 194; *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, Wrocław 1971, s. 45-46; *Słownik psychologów polskich*, Poznań 1992, s. 34; *Słownik pedagogów polskich*, Katowice 1998, s. 35-36; „Edukacja Filozoficzna” 1998, s. 281-287; „Życie Szkoły Wyższej” 1958, nr 4; „Ruch Filozoficzny” t. XIX nr 3-4 (1959/1960, s. 309b-310a); „Studia Filozoficzne” nr 5/1959, s. 230-232, „Kwartalnik Historyczny” R. LXVII 1960, z. 2, s. 597-600.

³ W czasie studiów zarabiał na utrzymanie korepetycjami.

⁴ Doktorat uzyskał na podstawie rozprawy pt. *Wolzogen przeciw Descartesowi* (druk, Archiwum do Badań Historii Filozofii w Polsce, T. I, cz. 1, Kraków 1915).

⁵ A UJ WFII 121 Akta habilitacyjne.

⁶ MWR i OP zatwierdziło habilitację 5 II 1930 roku. L. Chmaj zastanawiał się czy nie rozszerzyć zakresu habilitacji na historię kultury. Patrz na ten temat: BJ, Dział Rękopisów, Przyb. 145/83, Korespondencja S. Kota z W. Bobkowską.

⁷ Cytuję za R. Jadcza, *Wileński epizod w działalności filozoficzno-pedagogicznej Ludwika Chmaja*, „Edukacja Filozoficzna” 1998, s. 283.

⁸ Warto wspomnieć, iż w I trymestrze roku akademickiego 1932/33 pracował na UJ w zastępstwie profesora w Katedrze Filozofii.

⁹ Patrz na ten temat: Kazimierz Twardowski, *Dzienniki, Cz. II. 1928-1936*, do druku przygotował, przypisaniami i wstępem opatrzył R. Jadcza, Warszawa – Toruń 1997, s. 144.

¹⁰ Ibidem, s. 188 oraz R. Jadcza, *Wokół wniosku o profesurę dla Romana Ingardena we Lwowie*, „Ruch Filozoficzny” t. LI, 1994, nr 3-4.

¹¹ Marian Massonius (1862-1945) filozof, estetyk, pedagog. W 1920 roku został powołany na stanowisko profesora filozofii i pedagogiki w USB (na tym stanowisku pozostawał do 1932 r.).

K. Sośnicki, L. Jaxa-Bykowski, M. Ziemnowicz, S. Hessen, T. Geiger¹². W opiniach uzasadniających wybór podkreślano głównie znaczący dorobek L. Chmaja z historii filozofii i pedagogiki.

Okres wileński w biografii naukowej L. Chmaja trwał bardzo krótko, został przerwany przez działania wojenne. Do roku 1944 pozostał w Wilnie i uczestniczył w działalności konspiracyjnej, prowadził także nadal badania nad historią pedagogiki i filozofii XVII-XVIII wieku¹³. W 1944 roku został aresztowany i skazany przez władze radzieckie na 10 lat przymusowych robót¹⁴. Tym samym został oderwany od warsztatu naukowego i możliwości prowadzenia badań naukowych.

Po powrocie do kraju w 1954 roku, najpierw zamieszkał w Krakowie, a następnie w Warszawie (1955 r.), gdzie podjął pracę w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN. Dwa lata później, 2 czerwca 1956 roku został mianowany profesorem zwyczajnym. Były to ostatnie lata jego życia i pracy naukowej.

Współpraca z instytucjami naukowymi i czasopismami

Miejsce L. Chmaja w gronie uczonych polskich określa także przynależność do towarzystw naukowych i współpraca z czasopismami. Niewątpliwym wyróżnieniem było jego mianowanie (22 VII 1919 r.) współpracownikiem Komisji Historyczno-Filozoficznej PAU¹⁵. Zaś w uznaniu jego badań nad H. Grotiusem został powołany na członka Międzynarodowego Komitetu do wydania pism Grotiusa¹⁶. Pozostając w Krakowie był m.in. członkiem Towarzystwa Filozoficznego i współpracownikiem wielu innych towarzystw naukowych. Dopełnieniem aktywności filozoficzno-pedagogicznej L. Chmaja jest współpraca ze znaczącymi pismami i wydawnictwami, takimi jak: „Archiwum dla Historii Filozofii Polskiej”, „Kwartalnik Filozoficzny”, „Przegląd Filozoficzny”, „Przegląd Powszechny”, „Przegląd Współczesny”, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, „Kultura i Wychowanie”, „Zrąb”, „Chowanna”. W ostatnich latach swego życia współpracował z Biblioteką Klasyków Filozofii, dokonując przekładu prac historyczno-filozoficznych.

Działalność nauczycielska i oświatowa

Działalność nauczycielska była dla L. Chmaja podstawowym źródłem utrzymania rodziny i pokrycia wydatków związanych z pracą naukową, praktycznie rzecz biorąc, aż do otrzymania katedry w Wilnie. Pracę na stanowisku nauczyciela rozpoczął w roku 1912 jako zastępca nauczyciela w IV gimnazjum w Krakowie. Po złożeniu egzaminów nauczycielskich z filozofii, języka greckiego i łacińskiego (1916 r.) uzyskał stałą posadę nauczyciela w I Gimnazjum im. Nowodworskiego w Krakowie (1918 r.)¹⁷. Z pracą pedagogiczną łączył działalność oświatową polegającą na wygłaszaniu licznych odczytów i referatów na konferencjach nauczycielskich, zebraniach dyrektorów szkół średnich, czy posiedzeniach TNSW¹⁸. Tego rodzaju działalność prowadził także w Wilnie, kierując katedrą pedagogiki. Warto przypomnieć tematy tychże wystąpień, które przybliżają z jednej strony obszar zainteresowań uczonego, z drugiej zaś, są dowodem jego troski o rozwój młodzieży i społeczeństwa polskiego. Były to następujące

¹² R. Jadczyk, *Wileński epizod w działalności...*, s. 281.

¹³ Rękopisy różnych prac, plany prac, fragmenty opracowań znajdują się w spuściznie PAN w Warszawie.

¹⁴ L. Chmaj należał do grupy współoskarżonych wraz z ostatnim rektorem USB, prawnikiem profesorem Stefanem Ehrenkreutzem. Prawdopodobnie jest autorem wiersza poświęconego ostatniemu rektorowi pt. „Śmierć rektora wileńskiego”. Patrz na ten temat: A. S. Ehrenkreutz, *Śmierć Rektora*, „Gazeta Wyborcza” 10-11 X, 1998, s. 30.

¹⁵ AUJ WF II 121, Akta habilitacyjne.

¹⁶ Grotius (Grocjusz) Hugo 1583-1645, holenderski prawnik, dyplomata i filozof; jeden z twórców nauki prawa międzynarodowego i szkoły prawa natury.

¹⁷ AUJ WF II 121 Akta habilitacyjne, życiorys napisany przez L. Chmaja.

¹⁸ Należy podkreślić, iż działalność odczytową prowadził nie tylko w Krakowie, ale i w Katowicach, Sosnowcu, Chrzanowie i Rzeszowie i innych miejscowościach.

zagadnienia: *Przesady utrudniające pracę szkoły z domem, Rozwój moralny młodzieży, Rzeczywistość społeczna a rzeczywistość wychowawcza, Problemy nauki współczesnej a katolicyzm, O freudyzmie (geneza, rozwój, wyniki), Synteza starego i nowego wychowania, Ideały młodzieży a współczesność, Dążenia oświatowe młodzieży wiejskiej, Idee apostołskie A. Hauxleya.*

II. Pedagogiczny obszar zainteresowań badawczych

W polemikach naukowych nigdy nie starał się narzucać swoich przekonań, nawet wówczas, gdy górował nad oponentami doświadczeniem, wiekiem i erudycją. Z pasją prawdziwego naukowca dążył tylko i jedynie do ustalenia prawdy.

J. Tazbir

Zainteresowania naukowe i twórczość pisarska L. Chmaja rozpościerały się między historią filozofii, historią kultury a pedagogiką. W czterdziestopięciolecie pracy naukowej L. Szczucki nazwał L. Chmaja badaczem XII wieku, który analizował idee filozoficzne, kulturowe, słowem umysłowość tamtego okresu¹⁹. Konrad Górski oceniając dorobek L. Chmaja zaliczył go do historyków reformacji²⁰.

Zaś dla większości współczesnych historyków wychowania i pedagogów jest on znany jako autor znaczącego wydawnictwa pt.: *Prądy i kierunki w pedagogice XX wieku*, książki opublikowanej już po śmierci autora, będącej zmienioną, udoskonaloną wersją publikacji z 1938 roku. Jednak pierwsza publikacja o tematyce pedagogicznej ukazała się drukiem znacznie wcześniej, bo w 1930 roku i przedstawiała teorię pedagogiczną A. Adlera²¹. Następne lata przynoszą kolejne opracowania poświęcone twórcom myśli pedagogicznej i ich ideom, m.in. filozofii wychowania J. Deweya²², i pedagogice socjologicznej E. Durkheima²³, pedagogice nacjonalistycznej E. Kriecka i idealizmowi humanistycznemu B. Russella²⁴ oraz koncepcji czystego humanizmu Alaina²⁵. Wśród artykułów zamieszczanych przez L. Chmaja w różnych czasopismach w okresie przedwojennym warto zwrócić uwagę na dwa: *Współczesna polska myśl wychowawcza* oraz *Granice realizmu w wychowaniu*. Pierwszy z nich powstał w związku z wszechobecną w ówczesnym życiu oświatowym ideologią wychowania państwowego. Jego autor pragnął ująć całokształt tego nurtu wychowawczego w polskiej pedagogii wyróżnił kilka czynników, które warunkowały jego powstawanie i rozwój, m.in. biologiczny, kulturowy, społeczny i polityczny, charakterologiczny i historyczny. W polskiej ideologii wychowania państwowego wyróżnił dwa nurty: pozytywny (odwołujący się do układu stosunków społecznych) i irracjonalistyczny (uznający za podstawę nastawienie emocjonalne)²⁶. Widząc braki zarówno w jednym, jak i drugim podejściu do edukacji zalecał szukać „zdrowych pierwiastków romantycznego idealizmu” mogącego przezwyciężyć „jaskrawy pozytywizm”.

Dla metodologii pedagogicznej niezwykle ważne było i jest podjęcie zagadnienia granic realizmu w wychowaniu²⁷. L. Chmaj realizmem pedagogicznym nazwał stanowisko, „które główny cel upatruje w przystosowaniu dziecka do rzeczywistości...”²⁸. Przedstawiając biologiczną, społeczną

¹⁹ L. Szczucki, *W czterdziestopięciolecie pracy naukowej L. Chmaja*, „Myśl Filozoficzna” 1957, nr 3, s. 221.

²⁰ K. Górski, *Ludwik Chmaj jako historyk reformacji*, „Życie szkoły Wyższej” 1954, nr 4, s. 121-126.

²¹ L. Chmaj, *Teoria pedagogiczna psychologii indywidualnej (Rzecz o Alfredzie Adlerze)*, Kraków 1930, 48 ss.

²² L. Chmaj, *Filozofia wychowania Johna Deweya*, „Ruch Pedagogiczny” 1936/7, nr 4/5, s. 129-144.

²³ L. Chmaj, *Pedagogika socjologiczna E. Durkheima*, „Chowanna” 1936, z. 9, s. 369-378 i z. 10, s. 417-428.

²⁴ Te dwa przeciwstawne stanowiska omówił w artykule pt.: *Spór o pedagogikę*, „Marchot” R. I 1935, z. 3.

²⁵ L. Chmaj, *Humanizm czysty Alaina*, „Chowanna” 1938.

²⁶ L. Chmaj, *Współczesna polska myśl wychowawcza*, „Zrąb” 1934, s. 14 i n.

²⁷ Patrz na ten temat: L. Chmaj, *Granice realizmu w wychowaniu*, „Kultura i Wychowanie” 1936/37, s. 136-147.

i kulturalną postać realizmu, przestrzega przed niebezpieczeństwami utylitaryzmu i technicyzmu w wychowaniu, które objawiają się falą barbarzyństwa, niszcząc osobowość jednostki i kulturę. Aby uratować od zagłady kulturę, L. Chmaj proponuje pracę wychowawczą nad pogłębianiem życia wewnętrznego i wartości duchowych, dzięki czemu człowiek zdobędzie wizję nowych wartości. Wszystkie wspomniane powyżej artykuły prowadziły do wydania obszernego dzieła pt. *Kierunki i prądy pedagogiki współczesnej* liczącego 752 strony²⁹. Autor sięgając do pedagogiki XIX wieku, a następnie przechodząc do głównych prądów w XX wieku wyróżnia 4 główne, tzn. pedagogikę: biologiczną, personalistyczną, socjologiczną i humanistyczną. Prezentacja poszczególnych kierunków pedagogicznych dokonywana jest poprzez przedstawienie pedagogów i ich głównych idei, bardzo często poprzez zręcznie dobrane cytaty. Autor książki nie narzuca swojego stanowiska, ale wyraża własne oceny w formie „uwag krytycznych”. Wprawdzie z perspektywy rozwoju naszej wiedzy z historii doktryn pedagogicznych, klasyfikacja niektórych pedagogów może wydawać się dyskusyjna, lecz nade wszystko książka jest dowodem niezwyklej erudycji jej autora i ogromnej pracowitości. Książka ta jest ostatnim wydawnictwem z dziedziny pedagogiki w okresie przedwojennym³⁰.

Na twórczość pedagogiczną okresu powojennego składają się trzy publikacje. Pierwsza z nich to monografia poświęcona A. Makarence, książka pisana jeszcze w Karagandzie (Kazachstanie). Czytelnik znajdzie w niej informacje na temat: życia i twórczości pedagoga, jego głównych dzieł oraz ocenę teorii pedagogicznej Makarenki z perspektywy głównej idei „siły wychowawczej, którą był kolektyw”³¹. W tym samym roku (1959) ukazała się praca o charakterze źródłowym dotycząca historii domu pijarskiego w Warszawie, przygotowana z rękopisu³². Kronika obejmuje wzmianki o wydarzeniach politycznych w kraju i za granicą, spis najwybitniejszych pijarów i ich działalność, notatki z wizytacji władz z lat 1729-1788 (s. 1-151). Wydawnictwo zaopatrzone jest także w przypisy i indeks nazwisk, które stanowią ważne uzupełnienie części źródłowej publikacji (s. 155-218). Powojenny dorobek pedagogiczny L. Chmaja zamykają *Prądy i kierunki*, nad którymi pracował do ostatnich dni swego życia. W *Przedmowie* podkreślił on, iż uzupełnienia i zmiany, których dokonuje w tym wydaniu wynikają z przeobrażeń społecznych, politycznych i kulturalnych oraz rozwoju myśli naukowej. Przeobrażenia te dotknęły także życie oświatowe i uwidoczniły się w teoriach pedagogicznych. „Aby czytelnik nie zabłądził w owym gąszczu poglądów, haseł i idei, uważałem, pisał L. Chmaj, za konieczne ich analizę uzupełnić uwagami krytycznymi, wykazaniem ich słabych stron i błędów, jak również uwydatnieniem pierwiastków ważnych i cennych dla wychowania wolnej, samodzielnej i twórczej osobowości”³³. Stwierdzenie to sugerowało, jak się wydaje, iż książka ma spełniać funkcje przewodnika po wielokształtnym świecie idei pedagogicznych. Tak też uwzględniając wpływ czynników biologicznych, psychologicznych i socjologicznych na rozwój koncepcji pedagogicznych XX wieku wyodrębnił w niej 5 prądów: pedagogikę naturalistyczno-liberalną, socjologiczną, kultury, religijną i materializmu historycznego. Zdawał sobie jednak sprawę, iż w obrębie tych stanowisk wyłaniają się czasem sprzeczne poglądy, postawy i dążenia jednostek i grup społecznych. L. Chmaj wierzył jednak, iż mimo rozbieżności w dążeniach teoretycznych i praktycznych coraz bardziej uwidaczniają się idee pedagogiki humanistycznej, stwarzając możliwość pogodzenia różnorodnych ideałów i postaw.

Patrząc na twórczość L. Chmaja, nazwaną pedagogicznym obszarem jego zainteresowań, nasuwa się kilka uwag o charakterze ogólnym. Analizując bowiem, najbardziej reprezentatywną pracę w tej grupie, *Prądy i kierunki...*, niewątpliwie można mieć zastrzeżenia, co do typologii

²⁸ Ibidem, s. 136.

²⁹ L. Chmaj, *Kierunki i prądy pedagogiki współczesnej*, Warszawa – Wilno, 1938. Recenzje: B. Suchodolski, „Nowe Książki”, 1938 i S. Hessen, „Chowanna”, 1939.

³⁰ Nie licząc recenzji prac pedagogicznych, autorstwa L. Chmaja: „Chowanna” 1937; „Chowanna” 1939; „Nowe Książki” 1939.

³¹ L. Chmaj, *Antoni Makarenko. Zarys życia i twórczości*, Warszawa 1959, ss. 217.

³² *Historia Domus Varsoviensis Scholarum Piarum*, oprac. L. Chmaj, Wrocław 1959, ss. 218.

³³ L. Chmaj, *Prądy i kierunki w pedagogice XX wieku*, Warszawa 1962, s. 7.

kierunków pedagogicznych, czy metody stosowanej przez jej autora. Podstawową metodą zastosowaną przy ujmowaniu różnych kierunków była bio-doksografia. Jej użycie pozwoliło na ustalenie terminów, którymi posługiwali się myśliciele pedagogiczni, czy przedstawiciele szkół, nakreślenie swoistości stanowisk przez ujmowanie podobieństw i różnic. Ale metoda ta spowodowała w ostateczności częściową izolację poszczególnych doktryn w stosunku do siebie, brak ujęcia syntetycznego dziejów pedagogiki jako rozwijającej się całości. Mimo tych uwag krytycznych, autorowi *Prądów i kierunków* nie można odmówić zasług w ułatwieniu orientacji w zagmatwanej ilości koncepcji, pojęć i pomysłów wychowawczych. Ponadto uważny czytelnik w pracy tej (jak i innych, zwłaszcza z historii kultury) dostrzeże gdzieś tam elementy metody wartościującej i rozumiejącej.

Postać L. Chmaja zasługuje na przypomnienie z wielu względów. Niewątpliwie jednym z największych powodów jest tak częste wykorzystywanie jego prac przez wielu współczesnych badaczy historii pedagogiki i historii kultury. Skoro więc traktujemy dorobek L. Chmaja jako źródło informacji, jako punkt wyjścia wielu naszych prac badawczych, czy nie spada na nas obowiązek ustalenia jego miejsca w polskiej humanistyce? Niewątpliwie byłoby to możliwe dzięki całościowemu spojrzeniu na jego dorobek z historii filozofii, kultury i pedagogiki.